IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

ARAB TILIDA MU’RAB VA MABNIY SO‘ZLAR NAZARIYASI HAMDA ULARNING SINTAKTIK TABIATI

Rashidova Umida Mirabitovna
Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21471182

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada arab tili tilshunosligi, xususan, grammatika (an-Nahv) tizimining fundamental asosi bo‘lmish "Mu’rab va mabniy" (oxiri o‘zgaradigan va o‘zgarmaydigan so‘zlar) nazariyasi chuqur va tizimli ravishda tahlil qilingan. Maqolada kalimalarning guruhlanishi (ism, fe’l, harf), ularning e’rob qabul qilish yoki doimiy bir shaklda qolish xususiyatlari, klassik arab tili grammatikasining eng yirik namoyandasi Ibn Malikning "Alfiyya" asari hamda boshqa mumtoz nahv maktablari qarashlari asosida yoritib berilgan. Shuningdek, e’rob turlari, uning ko‘rinishlari va mabniylik sabablari ilmiy asoslangan misollar yordamida tadqiq etilgan.
Kalit so‘zlar: Arab tili sintaksisi, nahv, mu’rab, mabniy, e’rob, bino, ism, fe’l, harf, amil, nasb, raf, jarr, jazm.

Kirish. Arab tili grammatikasi dunyodagi eng qat’iy qonuniyatlarga va mukammal tizimga ega bo‘lgan sintaktik qurilishlardan biridir. Gap tarkibidagi so‘zlarning o‘zaro aloqasini va ularning mantiqiy-semantik vazifasini belgilashda so‘z oxirining o‘zgarishi, ya’ni e’rob (الإعراب) hodisasi markaziy o‘rin tutadi. Nahv (arab tili sintaksisi) fani so‘zlarning oxirgi holatiga ko‘ra ularni ikki yirik turkumga ajratadi: Mu’rab (المُعْرَب): Gapda unga ta’sir qiluvchi omillar (amil) o‘zgarishi bilan oxirgi harakati yoki harfi o‘zgaradigan so‘zlar. Mabniy (المَبْنِيّ): Unga ta’sir qiluvchi omillar qanday kelishidan qat’i nazar, oxirgi shakli, harakati yoki harfi mutlaqo o‘zgarmay, bir xil holatda qotib qoladigan so‘zlar.

Ushbu nazariya nafaqat gap tahlilida, balki Qur’on matnlarini to‘g‘ri o‘qish va tushunishda, mumtoz adabiy manbalarni sharhlashda bosh mezon hisoblanadi. Maqolada arab tilidagi so‘z turkumlari (ism, fe’l, harf) doirasida mu’rab va mabniylik tushunchalari hamda ularning yuzaga kelish sabablari batafsil ilmiy tahlil etiladi.

E’rob va bino tushunchalarining nazariy asoslari. Arab tilshunosligida "e’rob" so‘zi lug‘atda "ochish", "aniq ifodalash" ma’nolarini, "bino" esa "imorat tiklash", "poydevor qo‘yish" kabi o‘zgarmaslikni anglatadi.

Istilohda esa: E’rob: Gapda amilning o‘zgarishi sababli kalima oxirining lafziy yoki taqdiriy (yashirin) jihatdan o‘zgarishidir. Bino: Amillar almashganda ham kalima oxirining lozimiy (doimiy) bir holatda saqlanishidir.

Ibn Malik o‘zining mashhur "Alfiyya" dostonida bu qoidani quyidagicha bayon qiladi: «Ismlardan mu’rab bo‘ladiganlari bor, u (harfga) o‘xshashlikdan xoli bo‘lganidir. Shuningdek, harfga yaqin bo‘lgani sababli mabniy bo‘ladigan ismlar ham mavjuddir...»

Ismlarda mu’rab va mabniylik. Arab tilida ismlarning (ot, sifat, son, olmosh) asl tabiati mu’rab bo‘lishdir. Faqatgina ma’lum bir sabablar bilan harflarga (yordamchi so‘zlarga) o‘xshab qolgan ismlargina mabniy bo‘ladi.

Mu’rab Ismlar (المعرب من الأسماء)

Mu’rab ismlar gapdagi o‘rniga ko‘ra uch xil e’rob holatida bo‘ladi:

1. **Raf (الرفع):** Asosiy belgisi — damma (ـُ).

2. **Nasb (النصب):** Asosiy belgisi — fatha (ـَ).
3. **Jarr (الجر):** Asosiy belgisi — kasra (ـِ).

Misol: جَاءَ زَيْدٌ (Zayd keldi) — زَيْدٌ raf holatida (fā'il bo‘lgani uchun). رَأَيْتُ زَيْدًا (Zaydni ko‘rdim) — زَيْدًا nasb holatida (maf’ul bo‘lgani uchun). مَرَرْتُ بِزَيْدٍ (Zaydning oldidan o‘tdim) — زَيْدٍ jarr holatida (harfi jar ta’sirida).

Ismlar e’rob belgilarini qabul qilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

Lafziy mu’rab: E’rob belgilari yaqqol talaffuz qilinadi va ko‘rinadi (yuqoridagi زَيْد kabi).

Taqdiriy mu’rab: Oxiri ا (alif) yoki ي (yo) bilan tugagan so‘zlarda talaffuzdagi qiyinchilik sababli e’rob belgilari yashirin qoladi. Masalan: المُسْتَشْفَى (shifoxona), القَاضِي (qozi).

Mabniy ismlar (المبني من الأسماء). Ismlarning mabniy bo‘lishiga asosiy sabab — ularning ma’noviy, sintaktik yoki shakliy jihatdan yordamchi so‘zlarga (harflarga) o‘xshab qolishidir. Arab tilida quyidagi ismlar guruhi mabniy hisoblanadi:

№	Ismlar guruhining nomi	Misol	Mabniylik belgisi
1	**Kishilik olmoshlari (الضمائر)**	أَنَا (men), هُوَ (u), تَ (fe'l qo'shimchasi)	Sukun, damma, fatha yoki kasra
2	**Ko‘rsatish olmoshlari (أسماء الإشارة)**	هَذَا (bu), هَؤُلَاءِ (bular)	Sukun, kasra (ikkilik shaklidan tashqari)
3	**Nisbiy (birlashtiruvchi) olmoshlar**	الَّذِي (shunday kishi), الَّتِي	Sukun (ikkilik shaklidan tashqari)
4	**So‘roq ismlari (أسماء الاستفهام)**	مَنْ؟ (kim?), كَيْفَ؟ (qanday?)	Sukun, fatha
5	**Shart ismlari (أسماء الشرط)**	مَنْ (kimki), مَتَى (qachonki)	Sukun
6	**Ba’zi zarflar (الظروف المبنية)**	أَمْسِ (kecha), حَيْثُ (qayerdaki)	Kasra, damma, fatha

Fe’llarda mu’rab va mabniylik. Fe’llarning asl tabiati ismlarning aksidir, ya’ni fe’llarda asl holat mabniy bo‘lishdir. Faqatgina bitta fe’l turi — hozirgi-kelasi zamon fe’li (fe’l mudori') mu’rab bo‘la oladi.

Mabniy fe’llar (المبني من الأفعال). Mabniylik xususiyatiga ko‘ra fe’llar quyidagicha ajratiladi: O‘tgan zamon fe’li (الفعل الماضي): Har doim mabniy bo‘ladi. Fatha bilan mabniy: Hech narsa qo‘shilmaganda yoki oxiriga ت (ayollik ko‘rsatkichi) qo‘shilganda. Misol: كَتَبَ (u yozdi) Sukun bilan mabniy: Egalik olmoshlari qo‘shilganda. Misol: كَتَبْتُ (men yozdim). Damma bilan mabniy: Ko‘plik vaovi (و) qo‘shilganda. Misol: كَتَبُوا (ular yozdilar).

Buyruq fe’li (فعل الأمر): Har doim mabniy bo‘ladi. Sukun bilan mabniy: To‘g‘ri va oxiri sog‘lom fe’llarda. Misol: اُكْتُبْ (yoz!). Illetli (kasal) harfning tushib qolishi bilan mabniy: Oxiri kasal harf bilan tugagan fe’llarda. Misol: اِسْعَ (harakat qil! — aslida اِسْعَى edi). Nun harfining tushib qolishi bilan mabniy: Ikki kishilik, ko‘plik yoki ayol kishiga qaratilganda. Misol: اُكْتُبُوا (yozinglar!).

Mu’rab fe’llar (المعرب من الأفعال). Hozirgi-kelasi zamon fe’li (Fe’li mudori’ — الفعل المضارع) ismga (aniqrog‘i faol sifatdoshga) o‘xshash xususiyatiga ko‘ra mu’rab bo‘ladi. U uch xil

sintaktik holatda keladi: Marfu’ (الرفع): Oldidan hech qanday ta’sir etuvchi yuklama kelmaganda. Misol: يَكْتُبُ (yozmoqda). Mansub (النصب): Oldidan nasb qiluvchi yuklamalar (أَنْ, لَنْ, كَيْ, إِذَنْ) kelganda. Misol: لَنْ يَكْتُبَ (aslo yozmaydi). Majzum (الجزم): Oldidan jazm qiluvchi yuklamalar (لَمْ, لَا) kelganda. Misol: لَمْ يَكْتُبْ (yozmadi). Muhim istisno: Agarda mudori’ fe’li oxiriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri urg‘u nuni (نون التوكيد) yoki xotin-qizlar nuni (نون النسوة) qo‘shilsa, u mu’rablikdan chiqib, mabniyga aylanadi.

Misollar: يَكْتُبْنَ (ular (ayollar) yozmoqdalar — sukun bilan mabniy), يَكْتُبَنَّ (albatta yozadi — fatha bilan mabniy).

Harflarning sintaktik tabiati (doimiy mabniylik). Arab tilida barcha yordamchi so‘zlar (yuklamalar, predloglar, bog‘lovchilar) — ya’ni Harflar (الحروف) istisnosiz ravishda mabniydir. Ularda hech qachon e’rob o‘zgarishi sodir bo‘lmaydi va ularning gapda mustaqil turib e’robiy o‘rni (mahallan e’robi) yo‘qdir. Bunga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin: harfi jarlar: فِي (ichida - sukun bilan mabniy), بِ (bilan - kasra bilan mabniy), عَلَى (ustida - sukun bilan mabniy). Inkor harflari: مَا (sukun bilan mabniy), لَا (sukun bilan mabniy). Atf (bog‘lovchi) harflari: وَ (fatha bilan mabniy).

XULOSA

Arab tilida mu’rab va mabniy so‘zlar nazariyasining tadqiq etilishi tilning sintaktik va morfologik qatlamlarini to‘liq tushunish imkonini beradi. O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga erishildi: Mu’rablik va mabniylik arab tilshunosligida so‘zlarning gapdagi boshqa so‘zlar bilan sintaktik va mantiqiy aloqaga kirishish darajasini belgilab beradi. Ismlarda asl holat mu’rab bo‘lishdir, chunki ismlar gapda turli xil vazifalarni (ega, to‘ldiruvchi, hol, aniqlovchi) bajaradi va ularni ajratish uchun harakatlarning o‘zgarishi muhimdir. Fe’llarda esa asl holat mabniylik bo‘lib, faqat ismga o‘xshash bo‘lgan mudori’ fe’ligina sintaktik o‘zgarishlarga (marfu’, mansub, majzum) uchraydi. Harflar esa mutloq ravishda mabniy guruhga kirib, gapda grammatik bog‘lovchilik yoki ma’noviy yuklama shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Ushbu nazariyani o‘rganish arab tilidagi matnlarni, ayniqsa, klassik adabiy va diniy asarlarni sintaktik jihatdan benuqson tahlil qilish hamda to‘g‘ri talaffuz etishning kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ibn Aqil. Sharh Ibn Aqil 'ala Alfiyyati Ibn Malik. Qohira: Dorul Turas, 2004.
2. Mustafo Ghalayiniy. Jami'ud-Duruusil-Arabiyyah. Bayrut: Al-Maktabah al-Asriyyah, 2011.
3. Ne’matulloh Ibrohimov, Muxtorjon Arabov. Arab tili grammatikasi (Sintaksis). Toshkent: Sharq, 2008.
4. Abduhamid Nurmonov. Arab tilshunosligi tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
5. الرجحي، عبده. التطبيق النحوي. بيروت: دار النهضة العربية، ١٩٩٩.